

ЕВРОПЕИЗИРАНЕТО КАТО ПРОБЛЕМ НА СРАВНИТЕЛНОТО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ И ОБЩЕСТВОЗНАНИЕ

ИЛИЯ КОНЕВ

Примамливо и в същото време ненаучно понятие, поради което употребата му в немалко публикации не спомага за изясняването на разностранните взаимоотношения и взаимодействия между националните култури, а оттук — и на развитието им през отделни периоди. В отличие от понятията *Европа*, *европейска култура*, *европейска цивилизация* или даже *европейски начин на мислене* (съответно *живот*), които стимулират всеобщото национално развитие на българския и други народи, *европеизирането* като методологически тезис подценява в голяма степен или най-малкото заобикаля ролята на родните фактори и традиции в осъществявания през отделните периоди напредък.

В този свой смисъл понятието „европеизиране“ се среща още в края на миналия век, но с по-голяма последователност като критерий за оценка на определени явления започва да се използва между двете световни войни — главно през 30-те и 40-те години. Тогава в различни страни се разискват оживено сложните въпроси за отношенията между Изтока и Запада, за възникването и развитието на онези национални култури в Югоизточна Европа, които са преминали през векове на чуждестранно робство. И тъй като изследването на съответните въпроси е изисквало различни явления да се разглеждат сравнително, и то от позициите на господстващи в миналото схващания за решаващата роля на влиянията, понятието „европеизиране“ бива утвърждавано в едни или други клонове на историографията за съответни етапи и епохи, а специално и в сравнителни проучвания. Особено важно при това е, че „опитно поле“ за изпробването и утвърждаването на самата концепция са главно Русия и новите периоди в историята на балканските култури.

През последните десетилетия същата изследователска линия се възобновява, като обхваща и други страни и райони, на първо място измененията в третия свят, чиито учени отправят сега едни от резките и добре осмислени възражения срещу произтичащи от тази концепция постановки и решения. Зачестилата употреба на споменатото понятие е свързана и с обогатените възможности на съвременното сравнително обществознание да обясни литературните общности, модели и закономерности в културно-историческите процеси, факти, насоки, явления и интегрални полета в материалната и духовната еволюция на народите. Така и се установява с все по-голяма убеденост, че наименованието не е нищо повече освен понятие за определящата роля и значение на западноевропейските влияния в различни части на света. Оттук и предпочитанието към него в проучвания на американски и западноевропейски автори, едни от които си поставят дори задачата да превърнат проблема за европеизирането в основно „тематично направление на английско-езиковите исторически изследвания“¹.

¹ Europäisierung der Erde? Studien zur Einwirkung Europas auf die außereuropäische Welt. Herausgegeben von: Grete Klingenstein, Heinrich Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh. R. Oldenburg Verlag. München, 1980. Einleitung von G. Stourzh, S. 13.

Много учени придават на европеизирането универсален характер. Едни изсяняват неговите прояви и резултати в европейски и извъневропейски страни, основавайки се на примери из областта на търговията, архитектурата, изкуствата и науката, на миграциите в различни времена и посоки, на технологията на производството и начините на живот въобще. Други търсят измеренията му в исторически и географски обособени райони (само в Европа или извън нея). Трети проследяват неговото отражение в националната история на даден народ или даже в творчеството на един писател. . . . Говори се за европеизиране на народите в Азия, Африка и Югоизточна Европа, на руската култура и начините на живот в Русия през XVIII—XIX в., на българската и други национални култури. Особено характерно, даже основно за същността на самата концепция е следното твърдение: изучаваните социално-икономически преобразования, културни течения и художествени явления възникват или се разрастват било под прякото въздействие на западноевропейските страни, било по техен образец в резултат на продължително по време усвояване на свойствени за тях начини и форми на живот. Оттук и широко застъпването схващане, че най-точното терминологическо покритие на понятието „европеизиране“ е думата „позападняване“ (Verwestlichung).

За методологическата едностранчивост на тази изследователска линия свидетелствуват особено ярко произтичащи от нея изводи и оценки за обстановката в Русия през XVIII и началото на XIX в. „Младата руска държава — пише в тази връзка М. П. Алексеев, — престоена по европейски образец чрез реформите на Петър Първи и вървяща бързо напред по широкия път на укрепването на своя международен авторитет, е представлявала най-обширно и в същото време много своеобразно поле за изследване и обобщения именно от гледна точка на събланимата идея на Просвещението за възможностите и условията на прогреса въобще.“ И като обръща поглед назад към историята на въпроса и различните подходи за разглеждането му, той подчертава: „Грандиозният експеримент на приобщаването към европейската култура на една от „източните страни“, каквато обикновено допетровска Русия се представлява на западноевропейското съзнание, ставал толкова по-интересен за французите, колкото те по-отблизо се запознавали с особеностите на руския живот.“² И припомня за Русо, който в отличие от Волтер дори и от умерения Монтеско, отричал напълно възможностите русите „да се цивилизоват много, защото се били цивилизовали преждевременно. Петър Първи имал гений за подражаване, но нямал истински гений, който твори и създава всичко от нищото. . . . Той видял, че народът му е варварски, но не видял, че не е съзрял за цивилизация и поискал да го цивилизова във време, когато трябвало да го възпитава само за войни.“³

Становищата на Русо, Волтер и Монтеско присъствуват или се долавят в многовариантни обобщения от по-ново време: едни автори говорят за тотално подражаване на западни форми и липса на оригиналност от страна на Русия, други — за творческо усвояване на идеи, произведения и насоки, трети отбелязват Просвещението и европеизирането в най-близка взаимовръзка; мнозинството обаче набляга върху вътрешните фактори и предпоставки на обновяването, внасяйки по такъв начин принципни уточнения в самата теория за усвояването и влиянията. Добър пример за актуалността на едни от тези схващания е представителното многократно издание „Нов наръчник на литературната наука“: отделните му томове са посветени на Просвещението или на романтизма, реализма и други течения в европейските литератури, но направеният в тях анализ за XVIII—XIX в. изключва почти

²М. П. Алексеев, Сравнительное литературоведение. Л., 1983, с. 199, 200.

³Пак там, с. 202. Волтеровите симпатии към Русия отразява косвено и нашият виден просветител от Възраждането Иван Селимински: „Прочутият Волтер писал на руската императрица Екатерина II, че ако му позволявали силите, той би отишъл пеша в Петербург като на поклонение в някое свято място, за да целуне десницата ѝ, която написала такива свободни закони за вероизповеданието.“ (Д-р Ив. Селимински. Избрани съчинения. Съставител и редактор проф. Михаил Бъчваров. С., 1979, с. 226).

всички славянски и две трети от европейските литератури въобще. Що се отнася до руската литература, приведени са документи, факти и съображения, които, от една страна, илюстрират официално развивания тогава интерес към постиженията на Запад, а от друга, служат като основание за равноправното разглеждане на европеизирането и Просвещението. „Като движещи импулси на културното развитие в авторитарна Русия — пише Райнхард Лауер, — европеизирането и Просвещението се отразяват в решаваща степен в руската литература.“⁴

Колкото и да характеризира методологическата постановка на проблема, европеизирането на Русия е извън моята задача. Време е обаче на една особеност да се придаде по-широко значение в светлината на бегло изложените тук мнения. Познато е, че още при Петър Първи, а и след него — през периода на национално-освободителните движения в Югоизточна Европа, — дейците на Просвещението в южнославянските страни отстояват оптимистична и градивна в основата си концепция за Русия, за нейната култура, за нейната роля в Европа и специално сред поробените южнославянски народи. Тя се отличава коренно от становището на Русо и сходните с него предубеждения на други автори. В съответните публикации обаче тази концепция се разглежда само в рамките на преобразованията в отделните южнославянски страни и техните връзки с Русия (българско-руски, сръбско-руски, хърватско-руски или румънско-руски): кой, защо и какви положителни изказвания е направил за Русия, къде и по какъв точно повод те са оповестени в печата или в художествената литература, какво е реалното им въздействие в една или друга страна, върху определени социални кръгове и отделни дейци. Колкото и нужно да е, това разяснение не е нито достатъчно, нито пълно. Оптимистичното отношение на славянския Юг и по-широко — на Балканите — към Русия е важна съставна част на духовните взаимодействия между Изтока и Запада, на всеобщите интеграционни взаимоотношения, пояснява нейното възприемане като фактор на цивилизацията въобще и специално на обновяването в европейския Югоизток.

Отчасти с оглед на явленията в Русия през посочения период (на тях ще се върнем отново) и най-вече във връзка с общата постановка на въпроса за същността на европеизирането, особено важно значение имат на първо място монографията на Максимилиан Браун „Наченки на европеизиране на художествената литература на мюсюлманските славяни в Босна и Херцеговина“⁵, статията на Густав Фохлер-Хауке „Епохата на урбанизацията“⁶ и сравнителното проучване на Йозеф Матъл „Европеизирането на Югоизтока“⁷, цитираният сборник от студии „Европеизирането на земята“ и други подобни публикации. Трудът на М. Браун представя интерес главно в три посоки: характеризира по-нататъшното въвеждане на понятието „европеизиране“ в немското сравнително културознание, дава ранни теоретични определения на самото понятие, указва на очевидни сходства и съвпадения със семантичното значение на термините „влияние“, „въздействие“, „усвояване“, „приобщаване“ и пр., което само по себе си поставя под съмнение въпроса за неговата научна оправданост. Познатият славист изтъква на пример необходимостта „да се вземе под внимание въпросът дали европеизирането е могло да се осъществи чрез съзнателното влияние посредством онези пътища, които духовно водещи кръгове (в съответните страни) са определяли като целесъобразни, или пък то е протичало неизбежно по самата си природа“. Такава постановка авторът смята за „основателна с оглед на голямото значение, което европеизирането имало в световен мащаб“⁸. Извън задачата на учения е било да каже нещо повече за световните измерения на процеса, но главното в случая е,

⁴ R. Lauer. Die russische Literatur im 18. Jahrhundert. — In: Neues Handbuch der Literaturwissenschaft. B 13. Europäische Aufklärung. Wiesbaden, 1980, 310—395.

⁵ M. Braun. Die Anfänge der Europäisierung im Kunstschrifttum der moslimischen Slaven in Bosnien und Herzegovina. Leipzig, 1934.

⁶ G. Fochler-Hauke. Das Zeitalter der Verstädterung. — In: „Saeklum“, 1953, 370—397.

⁷ J. Matl. Die Europäisierung des Südostens. München, 1959, 218—236.

⁸ M. Braun. Цит. съч., с. 2.

че през 30-те години трудът му потвърждава тези измерения най-общо, с което и създава възможности за по-нататъшното изясняване на същия аспект.

Занимателен е и друг момент — началото на европеизирането в Босна и Херцеговина. М. Браун го свързва с края на османското владичество в тези страни: „Навлизането на австрийско-унгарските войски — пише той — приключва „ориенталския период“ на босненско-херцеговската история и означава за цялата страна, преди всичко обаче за мюсюлманското население, пълно преориентиране, което се характеризира най-вече чрез два процеса — отделяне от Ориента, политическо и културно присъединяване към Европа.“⁹ На друго място в труда си добавя, че присъединяването към Европа имало и психологическо значение, в съответствие с което и употребява термина „душевно европеизиране“ (Seelische Europäisierung)¹⁰. Навсякъде в света процесът протичал през различни етапи, обаче в Босна и Херцеговина те са два: етап на „външните форми“ до Първата световна война и периодът след нея, когато на преден план излязло „нарастващото разбиране за европейското духовно поведение и неговото духовно усвояване...“¹¹ Започналото тогава „душевно европеизиране“ следвало необратимо своя ход, в резултат на което Западът „покорява не само външните форми на живота, но също и психиката на подложени я (разр. моя — Ил. К.) на европеизиране народ“¹². И тук авторът отбелязва една съществена за неговото виждане особеност: отсега нататък „европеизирането ще бъде — така парадоксално звучи това — винаги несъзнателно, винаги инстинктивно и поради това неудържимо“¹³. Във връзка с двата процеса (отделяне от Ориента, културно, политическо и психическо „покоряване“ от Запада) немският славист цитира в своя подкрепа¹⁴ мнението на Осман-Азис в сп. „Behar“, кн. 1, 1908 г. относно „сблъскването между ориенталската и западната култура върху босненско-херцеговска почва“.

За Густав Фохлер-Хауке „европеизирането е простиращ се върху цялото земно кълбо процес“, а урбанизацията — негова основна същност. И това било несъмнено така — уверява авторът. Под въпросното наименование трябвало „да разбираме разпространението на развитите от европейските народи природо-технически познания и учения, както и основаващите се на тях модни форми на стопанството и живота“¹⁵. В така оформената постановка на въпроса той подчертава следния нов момент: методологически правилно е да се говори не за европеизиране, а за *позападняване* (Verwestlichung). В същия процес — изтъква авторът — участвували активно потомците на европейските народи, които пренасяли своите форми на цивилизация в най-известните американски държави, в Южна Африка, в Австралия и Нова Зеландия. Той добавя още, че „основните отправни точки са в Европа и Северна Америка, но в ново време (периодите непосредствено преди и след Втората световна война — б. м., Ил. К.) Европа изостава спрямо Америка по някои показатели“. В духа на примерите, с които подкрепя горните твърдения, Густав Фохлер-Хауке заключава: такова „пресаждане на западни форми и начини на живот от едни на други места и сред други народи няма подобие в историята на човечеството“¹⁵, поради което именно то определя същината на позападняването.

Несъмнено голям интерес за нас представлява и статията на Йозеф Матъл. Обобщенията ѝ са подкрепени изцяло с примери от културната история на балканските народи. Подобно на Фохлер-Хауке и не без сходства с М. Браун, от които очевидно тръгва, този славист, известен и с няколко значителни изслед

⁹ Пак там, с. 40.

¹⁰ Пак там, с. 114.

¹¹ Пак там, с. 131.

¹² Пак там, с. 114.

¹³ Пак там, с. 115.

¹⁴ Пак там, с. 40. Не е излишно да се отбележи пътьом, че в приведенния цитат липсват понятията „европеизиране“ и „периодизиране“, което е най-малкото указание за известно различие от мнението на М. Браун.

¹⁵ J. Matl. Цит. съж., с. 393.

вания в областта на българистиката, представя съдържанието на термина „като пресаждаване на западни форми и начини на живот в европейския Югоизток, европеизиране в смисъла на културно позападняване (разр. моя — Ил. К.), от което следват и определени интеграционни явления.“¹⁶ Вниманието заслужава и схващането на автора, че усвояването на модели и тенденции от западно-европейските страни следва да се разглежда не единствено като световен процес на „културно позападняване“, а още и като форма на интегриране — една безспорно важна за тази постановка на въпроса подробност. Разгърнатата разработка получава тук и друг аспект, засегнат отчасти в изследването на М. Браун за Босна и Херцеговина. „На всички тези страни (Унгария, Румъния, Югославия, България и Албания — б. м., Ил. К.) е присъща една взаимна черта: характерът, който те имат като пространство за влияния и преходен пояс между Европа и Азия, тяхната историческа обусловеност от Изтока и Запада.“¹⁷ Ето защо, мисли авторът, въздействието на възможните западни източници на влияния и подбуди означава същевременно „дебалканизране, девизантизизиране... и деазитизиране“. Все в сходство с М. Браун добавя, че „в отделните страни на европейския Югоизток процесът протичал неравномерно: позападняването не се извършвало последователно и постепенно“, то било „движение на вълни, на отливи и приливи“¹⁸.

Различията в схващанията на тримата автори и на всички, които са писали принципно по въпроса, не са съществени. Налага се едно сходство от принципно естество: употребяването от тях понятие „европеизиране“ се покрива с традиционните понятия *влияние, приобщаване, присаждаване*, с които сравнителното културознание си служи отдавна. Показателни са съжденията относно началото на европеизирането в Югоизточна Европа и развитието му през различните периоди. Й. Матъл се позовава винаги на онези факти и явления из областта на педагогическата мисъл, училищното образование и книгоиздаването, на търговията, държавния апарат и политическите идеи, на изобразителното изкуство, художествената литература и архитектурата, които открай време се обясняват или като последица от видовете влияния, или в някаква връзка с подобни на тях критерии. „Цялата история на новата висока култура в Югоизтока през последните столетия — пише той — историята на образованието, науката, изкуството, литературните езици и литературите, печатното изкуство... литературният билингвизъм (например немско-словенски при Фр. Прешерн, немско-хърватски при П. Прерадович, немско-сръбски при Бр. Радичевич, хърватско-италиански при различни далматинци, българско-гръцки при различни български писатели) — всичко това дава изобилие от доказателства за процеса на европеизирането.“¹⁹

А това са — нека добавя още веднъж — основателните аргументи на възгледите за влиянията въобще (не само френско, немско или английско) от края на XVIII в., когато според същия автор „процесът на позападняването“ се утвърждавал навсякъде с различна интензивност: произведения на книжовници католици, „История славяно-българска“, „Рибен буквар“, трудове на Неофит Рилски и цялата учебно-педагогическа литература, творчеството на Петко Славейков и Любен Каравелов, а по-късно на Пенчо Славейков, Петко Тодоров, Иван Шишманов и особено на Алеко Константинов, който в „Бай Ганю“ разкрил психологическите проблеми на българите във връзка с европеизирането им“²⁰ — едно твърдение, което така добре напомня тезата на М. Браун за „душевното европеизиране“ като висш стадий на означения с това наименование процес. Сходството се допълва още и от обстоятелството, че Й. Матъл също говори за етапи на външно и действително позападняване — две степени, които във всяка национална история имали свои измерения. Общо за Югоизтока било, че

¹⁶ J. Matl. Цит. съч., с. 220

¹⁷ Пак там, с. 218.

¹⁸ Пак там, с. 223, 224.

¹⁹ Пак там, с. 229.

²⁰ Пак там, с. 233.

„за дълго време позападняването означава само европеизиране на фасадата при запазване на балканския инстинкт. То означава разлагане на старата патриархална обща култура (Gemeinschaftskultur) и на нейната родова общност, следствие на което води към това, че новите западноевропейски изисквания за живот — индивидуалистични и противни на традицията — опират в една духовно неподготвена среда. . . : то води към една дълбока криза²¹, която ние наблюдаваме най-вече от втората половина на XIX в. и следствие на която стават разбираеми много лабилни явления в политическия, социалния, моралния и културния живот на онова време. . .“²²

Това са възловите моменти в разгледаните публикации с методологическо значение: 1. „Сюблимната идея на Просвещението за възможностите и условията на прогреса въобще“ (М. П. Алексеев); 2. „Външно“ и „душевно европеизиране“ (М. Браун); 3. „Простиращ се върху цялото земно кълбо процес на европеизиране-позападняване“ (Фохлер-Хауке); 4. Цялата висока култура в Югоизтока през последните столетия. . . дава изобилие от доказателства за европеизирането“ (Й. Матъл)²³.

Направеният тук анализ дава основание да поставим на предно място следните важни от методологическо гледище особености на самата концепция за европеизиране, прилагана без съществени изменения и в най-ново време. Те са следните:

1. Навсякъде европеизирането се извършва чрез два основни компонента: а) *европеизирани култури* — те са много на брой и не са определени географски, намират се във всички райони на света; б) *европеизирани култури* — западноевропейските. С оглед на това понятието „европеизиране“ се отличава от наименованията *влияние, приобщаване, въздействие* и в немалка степен ги обезсилва, тъй като свежда целия обем на разностранните взаимоотношения до влиянието на западноевропейските народи и култури. Това придава екстреман характер на представяната концепция и определя нейната противоисторическа същност, за което отново ще стане дума.

2. Хронологическите рамки на европеизирането обхващат дълги периоди от време, условно са съобразени с особеностите на националната история; не са обаче ясно разграничени и научно обосновани от позицията на самото европеизиране. Примерите с европейския Югоизток са достатъчни: Й. Матъл свързва началото на процеса с първите западни влияния през средновековието, но според М. Браун в Босна и Херцеговина то настъпило с „навлизането на австрийско-унгарските войски“, което приключило „ориенталския период“ в историята на Босна и Херцеговина. Открит остава и въпросът за горната или „окончателната“ граница на това движение, ако за такава може да се говори. Що се отнася до България, съществено е уточнението, че позападняването ѝ протича дълго след освобождението от османското робство, обхващайки делото на Ал. Константинов, П. Ю. Тодоров, П. П. Славейков, И. Шишманов и други техни съвременници.

3. Доколкото в миналото европейският Югоизток образувал „единно пространство на европейски и азиатски народи с техните култури“ и в този смисъл представлявал кръстопътното средище на отношения между Изтока и Запада, то европеизирането в този район означавало още „дебалканизане, девизантинизиране и деазиатизиране“ на съответните литератури, култури и народи.

4. Не само в Русия, но също в България и в целия Югоизток европеизирането опряло първоначално в „една духовно неподготвена среда“, следствие на което оставало „за дълго време европеизиране на фасадата при запазване на балканския инстинкт“.

5. Усвояваните „модели и начини на живот“ са действителната основа на интеграционност, която е дълбоко свойствена за европеизирането в неговите световни измерения.

²¹ За криза или сблъсък (Zusammenstoß) между усвояването на западни форми и местните традиции говори също М. Браун в студията си за възникването на балканските славянски народи (с. 49).

²² J. Matl. Цит. съч., 235—236.

²³ Пак там, с. 229.

Изключителен интерес представлява фактът, че тези и подобни на тях схващания се застъпват в немалко изследвания за българската култура. Авторите им употребяват понятието „европеизиране“ главно като признато в науката терминологическо съответствие за преломни изменения и постижения в развитието на българите и тяхната национална култура. Един критичен поглед на приведените от тях примери показва нещо методологически погрешно и силно обезпокояващо в изходната им позиция: отсъствие на такива сходства в критериите, които (широко погледнато) са задължителни за сравнителния анализ на културно-историческите процеси и културните взаимоотношения между народите през различни епохи и периоди. В едни случаи основание за тези автори да потвърдят *европеизирането* са преводът или някакво ново явление от каквото и да било естество, в други — възникването на нов жанр и появата на нов архитектурен стил, в трети — въздействието на актуална идея или творба на западноевропейски писатели, в четвърти — несъмнени типологически прилики със западноевропейските култури, в пети — завършилите западноевропейски учебни заведения младежи или написана от тях статия за необходимостта да се изучават всички европейски напреднали литератури (каквато е статията на Нешо Бончев) или предимно на една западноевропейска литература и култура, каквито са отделни писания на български дейци, следвали във Франция, Русия, Германия и другаде. Повод за подобни съждения са още промени в облеклото, замената на пояса, потурите и шаечните елени²⁴, или даже онова, което българската култура още не била постигнала в сравнение с немската, английската или френската култура. От средата на XIX в., когато думата *пресажда* не отличава езика и мисловността на книжовниците, до края на същия век, когато излизат първите обхватни прегледи и теоретико-методологически проучвания за Възраждането, съображения от този род се отстояват твърде често. Въпреки това обаче и днес не са очертани каквито и да било брегове на европеизирането като процес. Не са установени нито началната, нито пък онази горна (окончателна) граница, след която би трябвало да приемем, че европеизирането е изчерпало своята роля. Всеки от авторите поставя тези граници някакси произволно, обикновено върху основата на едностранно тълкувани особености на влиянията. И това е неизбежно така не поради критериите на авторите, а най-вече поради обстоятелството, че европеизирането в познатия му смисъл не е и не може да бъде основание (изходна позиция) за периодизация на литературното и културното развитие както в България, така и в която и да било отделна страна.

В доклада си пред Четвъртия българско-западногермански симпозиум (София, 1984 г.) Холм Зундхаузен повдигна много интересния въпрос за погрешните теории, прилагани при изследването на Югоизточна Европа в ново и най-ново време. Концепцията за европеизирането има своите очевидни прилики с упоменатата от него „теория на капиталистическата акумулация в световен мащаб“, според която слабо развитите на една страна в миналото и сега е последнича от неравномерния обмен между метрополии и периферии. Определил така същността на тази теория, авторът подчертава с основание: анализът на произтичащите от нея схващания е не само „анализ на резултати“, но също и „анализ на недоразумения“²⁵.

²⁴ Тази тенденция проличава добре в много интересните проучвания на Габриела Шуберт върху етнографията и промените в облеклото на поробените балкански народи през XVIII—XIX в. Срв. доклада ѝ на Четвъртия българско-западногермански симпозиум в София, 1984 г.

²⁵ Заглавието на доклада е „Проблеми и задачи на квантативното модерно изследване на Югоизточна Европа“. След полезната в много отношения публикация на Волфганг Геземан „Към Българското възраждане: диахронизъм, синхронизъм, динамизъм“ изследването на Х. Зундхаузен е нов пример за критическа оценка на погрешни методологически схващания, отнасящи се по принцип и конкретно до българската култура. W. G e s e m a n n. Zur bulgarischen Wiedergeburt: Diachronie, Synchronie, Dynamik. — In: 1300 Jahre Bulgarien. Studien zum I. Internationalen Bulgaristikongreß. B. 2, Hieronimus. 1981.

С такива именно „недоразумения“ се срещаме в проучванията, които прилагат концепцията за европеизирането изцяло или само спрямо частния въпрос за началото и края на процеса в една страна или в един район, какъвто е Югоизточна Европа. Липсата на убедителни или поне „срещащи се“ в характерните точки решения се дължи именно на безспорната неисторичност на самата концепция. Както видяхме, Й. Матъл поставя началото на европеизирането в България в края на XVII и първите десетилетия на XVIII в., но подобно на Герхард Геземан²⁶ довежда неговата нарастваща интензивност до Алеко Константинов и Пенчо Славейков. Общо взето, тези граници запазват и всички останали автори, макар че помежду им има и различия, някои от които са съществени. Мнозинството изследователи поставят въпросното начало във втората четвърт на XIX в. и го свързват определено с новата педагогическа книжнина, с образованието на български младежи в западноевропейски страни, с появата на нови идейни моменти в разбиранията на българските просветители от величината на Петър Берон, Неофит Бозвели, Неофит Рилски и Васил Априлов. Георги Гачев застъпва по-различно гледище. Той подчертава много добре духовното израстване на Берон и значението на неговото научно дело, но сигурните белези на европеизирането отнася все пак към средата на века. И защо? Защото високото европейско образование на Берон и специално неговите съчинения на чужди езици не оказали почти никакво положително въздействие върху менталитета на българите и тяхната култура, „фолклорно-религиозното съзнание“ продължавало да определя мисленето им, художествената литература правела първи стъпки към обособяването си като изкуство и пр.²⁷ Така Паисий и Софроний се оказват в неговия труд извън европеизирането, което само по себе си е известно указание за „недоразумения“ в изходната позиция, предопределили решаването на въпроса. Николай Генчев свързва началото и по-нататъшното развитие на движението изцяло с „победата на буржоазните революции в Европа и САЩ през XVIII—XIX в. Тогава именно — твърди той в съгласие с изнесените по-горе становища — се извършва всеобхватен световен процес на *транслиране* (к. м. — Ил. К.) на буржоазната култура от центровете, където тя е първородена, към изостаналите зони и периферии на света.“ И още: „Така наречената в съвременната историография „модернизация“, „вестернизация“, в последна сметка „европеизация“ на Изтока е материален и културно-духовен процес, в потоците на който се осъществява и културното сближение на българите с френската и европейската цивилизация.“²⁸ Други автори приемат за начална граница 60-те и 70-те години на XIX в.: водещата част на българската интелигенция била вече получила или получавала образованието си в Европа и мислела европейски, художествената литература се освобождавала видимо от предишната си зависимост на подражателните форми и се обособявала като изкуство, налице били художествени образци със свойства, свързани с развитите европейски литератури черти, образованието вътре в страната бележело напредък и усвоявало характерни за образованието в Западна Европа насоки, в много училища се преподавал френски език и се разпространявали в оригинал произведения на западноевропейски автори, периодичният печат усвоявал модерни стилови похвати, сходни изменения настъпвали и в бита на народа.

²⁶ Имам предвид статията му „Проблематичният българин“, публикувана през 1931 г. на немски език, а също и на български в сп. „Училищен преглед“, XXX, кн. 6, 925—931, в превод на Кирил Христов.

²⁷ Г. Гачев в. Ускореното развитие на културата. С., 1978, с. 128: „По времето на Берон българите се нуждаели от научени на образование и затова целият гигантски обем на научните знания и широките интереси на Берон са могли да имат субективно значение; като показател за неговата лична надареност, а за България те още не били нужни. И ако е искал да бъде полезен на своя народ той е трябвало да се откаже от научните си изследвания (например в областта на висшата математика) и да учи българите в училището на табличната за умножението.“ Каквото и разбиране да проявим за основанията, които водят автора към подобни разсъждения, безспорно е, че Г. Гачев абсолютизира единичните факти, поради което и на много места в книгата си изпада в противоречие със собствените си твърдения относно „ускореното развитие“. Но тази страна на въпроса ще ни занимава другаде.

²⁸ Н. Генчев в. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979, 128—138, с. 298.

Но това не е всичко и ние сме далеч от възможността да обобщим гледищата от този род. Повече от две десетилетия преди статията на Й. Матъл и малко преди Г. Геземан да свърже концепцията за европеизирането с анализа на „Бай Ганю“, българската литературна наука прокарва становища, които отнасят европеизирането към новите периоди. В статията си „Основни черти на днешната литература“ Б. Пенев пише: „Ние сме още далеч от реализма на големите руски, английски и французски книжовници, от техните проникновения в човешката душа и от истинската поезия, що сближава творенията им... Ние не сме се и доближили до това (к. м.—Ил. К.), което във висшите форми на реализма никога не може да бъде отречено: поезията на образите, възхновение на свободното пресъздаване и най-важното — личността на твореца.“²⁹ Иначе казано: европеизирането на художественото мислене е все още предстояща задача, разстоянието от големите книжовници (едно от важните — и почти задължително! — измерение на разглежданата концепция) остава в сила. Цялата сложна проблематика, свързана с кръга „Мисъл“ и особено с оценката на „Бай Ганю“, чак до Втората световна война е повлияна от същия възглед. Мнението на Божан Ангелов от онези години, че Бай Ганю като образ е олицетворение на онези качества на българина, които в своята съвкупност съставят пълен контраст на всички добродетели и всички морални качества, които българинът влага в понятието „европеец“, не е изключение. За литературни и друг род издания понятията *Европа*, *европейска култура*, *европейско мислене* са не само обичайни, но и многозначни, което налага самостоятелното им разглеждане. От една страна, те означават главни компоненти на сложните и многопосочни взаимоотношения между нашата и други европейски култури. От друга, бележат известния от миналото още стрес поради продължавашо изоставане в отделни области на живота, следствие на което в мисълта изплува на ново равнище патриотичният съвет на Софроний Врачански: „Я вижте другите...“ Те са още качествени определения за такива постижения на художествената литература и в живота въобще, които отбелязват ново, „европейско начало“ в бита и културата на българите. Навярно в такъв именно момент Яворов е изпитал споделеното от него самия „лудо желание да се качи на Айфел“ и да покаже „оттам на цяла Европа“³⁰ Славейковата стихосбирка „На острова на блажените“. Но докато с това си желание той не отрича, или още по-точно не подценява, постигнатото преди (високо е мнението му за Ботев и други личности в новата българска литература), то Гео Милев наблюдава върху границата между предходните етапи и залаганото в негово време ново, *европейско* начало в развитието на българската литература. В програмната статия на сп. „Везни“ (примерът е посочван често) той сочи за цел на българската литература да достигне „брега на чистото изкуство“, като „излезе вън от досегашните традиции, вън от националното и елементарното популяризаторство“, следствие на което „ще може да се включи в световния процес — ще се юнифицира“. В обяснението на Иван Сарандев това „означава на практика да се преодолеят изостаналостта, битовизмът, за да се постигнат (к. м.—Ил. К.) другите литератури“³¹. Десетилетие по-рано Иван Сестримски формулира по същия повод сходно заключение, придържайки се към една застъпвана интерпретационна линия: Гео Милев смята, че със своята „безкомпромисна борба против установени от десетилетия традиции... ще разчисти терена от естетически руини на миналото и настоящето и ще постави върху него основите на своя импресионизъм, предопределен да озонира атмосферата в България, с който нашата култура ще навлезе в своята нова, *европейска ера* (к. м.—Ил. К.) на развитие и разцвет“³².

²⁹ Цит. по: Б. Пенев. История на българската литература в четири тома. Т. IV. С., 1976, с. 10.

³⁰ П. К. Яворов. Събрани съчинения в пет тома. Т. V. С., 1960, с. 179.

³¹ И. Сарандев. Гео Милев. — В: Гео Милев. Зов. Подбор и редакция Иван Сарандев. Пловдив, 1980, с. 11.

³² Българската критика за Гео Милев. Подбор и редакция на И. Сестримски. С., 1971, 5—6.

Ясно е, че тук изниква големият въпрос за видовете европейско съзнание в българската литература и по-широко в българската обществена мисъл, за произхода, въздействието и смяната им в историческия развой. Но повече нужно и необходимо в случая е из тази обширна панорама от сродни по значение наблюдения и изводи да се приведат още няколко примера. В статията си „Бодлер и българската поезия“ Димитър Аврамов възразява с право на Т. В. Банди за това, че в свой доклад от 1967 г. (изнесен на международна конференция в град Ница) не казал нито дума за популярността на големия френски поет в България. И като илюстрира с редица доказателства съдържателния процес на това възприемане, чието начало е в 90-те години на миналия век, той добавя: „...куриозен факт за една току-що освободила се от петвековно робство страна с все още силни патриархални нрави и примитивно равнище на художествено мислене“³³. Фактът е наистина курioзен. Не зная как Д. Аврамов успява да обедини творческото и толкова съдържателно възприемане на Бодлер с „примитивното равнище на художественото мислене“, но за мен е безспорно, че дори самото усвояване на френския поет опровергава допуснатото противоречие. Така или иначе, схващането за „примитивното равнище на художественото мислене“ като адекватна степен на „патриархални нрави“ съпътствува всички основни твърдения за европеизирането в научната литература въобще и в проучвания за въздействието му в България. По друг повод полската славистка Х. Чайка застъпва следното мнение: „Към края на миналия век, когато започва (!) борбата за европеизация на българската литература и когато тя (литературата, а не борбата — б. м., Ил. К.) излиза от националните рамки (к. м.—Ил. К.), гротеската в европейската теоретична мисъл се свързва най-често с карикатурата и фантастиката. Тогава се явява и „Бай Ганю“ на Алеко Константинов...“³⁴ Ще завърша с една публикация на Юлиана и Клаус Рот, които придават на този проблем по-особен оттенък. „Продължителната изолация на балканските страни от общоевропейското развитие от XV до XIX в. — пишат те — е причина за прекомерно силното развитие и стабилизиране на традиционно-патриархална култура, обхващаща всички сфери на духовния и материалния живот.“³⁵

* * *

Както личи, има сходни и в същото време различни мнения по един твърде важен въпрос — началото, съдържанието, целите, резултатите и... горната граница на европеизирането на българската литература и култура. Причините в най-голяма степен произтичат от несъответствията между понятията „европеизиране — позападнiяване“ и същността на преобразованията, които се класифицират или периодизират чрез тях, състоят се още в некритичното прилагане на изложената по-горе теория, следствие на което неизбежно се подценяват или изпускат редица показатели за националния развой и неговото сравнително разглеждане. Иначе казано, причините са в това, че *широките интеграционни взаимоотношения и взаимодействия* на дадена или всяка национална култура (в случая българската) с културите на света *не могат да се подменят* (още по-малко изчерпват) с еднопосочното усвояване на модели и начини на живот от западноевропейските страни. Авторите, които придават на занимаващото ни понятие такова предназначение, се оказват неизбежно в противоречие с обширния контекст на взаимоотношенията; при решаването на горните въпроси избягват богатото им съдържание, като го подвеждат под знаменателя

³³ Д. Аврамов. Бодлер и българската поезия. — Народна култура, бр. 15, 13 април 1984.

³⁴ Х. Чайка. Гротеската в българската литература на фона на европейския литературен контекст. — Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май — 3 юни 1981 г. Доклади. Българската литература в световния литературен процес. 2. Българската литература в европейския и световен литературен процес. С., 1983, с. 199.

³⁵ Ю. и Кл. Рот. Форми, сюжети и жанрове в българската народна литература. — Български фолклор, г. XI, 1985, кн. 2, с. 63.

на връзките със западноевропейските култури. Колкото и значителни обаче да са те през отделни периоди, това е неправилно.

Още от самото си начало и в тежки исторически условия нашата култура е била широко отворена за взаимоотношения с останалите култури на света, което е поощрявало и насочвало връзките с всяка творческа идея, с произведения и течения, отговарящи на нейните идеали. Представената тук концепция изключва взаимоотношенията с руската, чешката, гръцката, сръбската, полската, хърватската и много други култури от процеса на истинското европеизиране и по такъв начин ги представя като взаимоотношения, които нямат особено място в този процес. Това е всъщност едно от най-важните ѝ противоречия, което и предопределя нейното безрезултатно прилагане като критерий за оценка и характеристика на европейските измерения на съответните национални култури, като критерий на сравнителното културознание и по-широко — на сравнителното обществознание.

Но нека останем още малко при въпроса за началото. Както стана ясно, някои автори го свързват с родната историопис през XVIII в. И с право — за нашите условия тогава тя отбелязва възможния обрат към модернизирането на българското съзнание, а оттук и на българската обществена мисъл. Но не единствено с моментите на влияния и „заемки“, които са безспорни. Вzeti като основание за степента на позападнияването, те не казват много. Историческата мисъл на Паясий следва свойствени за Просвещението идеи, съзвучна е с тях и на тази основа произведението му се утвърждава като интегрално звено в духовните интереси на времето, в националнодемократичните стремежи на народа, в културните взаимоотношения въобще, а в известна мяра и в интелектуалните постижения, взети като показател за новото развитие в Югоизточна Европа. Затова то заема предно място в многобройни сравнителни изследвания за онази епоха, а в най-ново време и се превежда на различни европейски езици³⁶. В него са застъпени схващания и насоки, които го отличават като произведение на Просвещението, като продукт на нова мисловност и нови виждания за света. Това е, така да се каже, общо твърдение на съвременната българска и чуждестранна славистична мисъл.

Интересува ни обаче нещо друго. Познатите исторически условия задържат в продължение на няколко десетилетия извисяването на тези тенденции. Но това не дава каквото и да било основание осъществения чрез „История славянобългарска“ напредък да градираме като „европеизиране на фасадата“, а още по-малко да подведем всичко под знаменателя на позападнияването. Първо, реалното отражение на Запада върху този процес не е основно, и ако вземем него за основа, трябва да поставим под съмнение самото европеизиране. Второ, обществената мисъл в отделните страни и постиженията на културата в тях имат винаги свои равнища и няма нищо по-погрешно от това те да бъдат характеризирани в тясна зависимост от европеизирането като позападнияване. Трето, малко усвоеното при дадени условия може да означава в исторически план много повече от онова, което на един по-късен етап се приема като „изравняване“ или „пълно сливане“ с другите изяви на тенденции, модели и форми на живот. Превъзможването на едно състояние и овладяването на една нова насока, което у нас се постига с „История славянобългарска“ и „европеизирането на фасадата“, т.е. позападнияването, са несъвместими като характеристика и оценка за културно-националния развой.

Изтъквайки, че през XVIII в. не се стигнало до единство в отношението на Запада към Русия (за мнозина тя била изостанала, азиатска, „фасадно“ европеизираща се страна и пр.), М. П. Алексеев привежда в цитираната вече статия и следния пример: когато още в 1790 г. г-н Сенак де Мелян се обърнал към Екатерина Втора с предложение да напише книга върху историята на Русия от XVIII в., тя поискала най-напред да узнае чрез А. С. Мордвинов дали този автор се отказва от предубежденията на болшинството чуждестранни автори спрямо Русия, и ако се установи, че

³⁶ Paissi von Chilandar, Slawobulgarische Geschichte, Insel-Verlag, Leipzig, 1984. Превод и послеслов на Норберт Рандов.

той не споделя въпросните предубеждения, нека предложението му бъде уважено. Примерът е всъщност израз и на съзнателен отпор на схващането за европеизирането като отношение между метрополии и периферии, поради което и представлява за нас несъмнено по-широк интерес. Да го отнесем формално към българската действителност, неизбежно ще се окажем в грубо противоречие с исторически слогжилите се различни равнища. Но ще бъде също и неоправдан пропуск, ако в него не видим сходства с мисловността и реакциите на Паисий, а това значи — с родната ни историопис в нейния най-ярък образец. Последователното възмущение на Паисий от изопачаването на българската история в изследвания на други езици е насочено не само към премълчавани или невярно обяснявани факти, а и към действущо в негови дни предубеждение спрямо българите, поддържано на друга основа и само отчасти свързано с глобалните взаимоотношения Изток—Запад. Да не се забележи днес това, означава бликащото в „История славянобългарска“ възмущение да оценяваме и за в бъдеще единствено като „дълбок израз“ на патриотичен „стон“ и „болка“ на атонския монах.

* * *

Разяснението на въпросите, засягащи българската действителност, съдържа в себе си някои от методологическите възражения, които предизвиква понятието „европеизиране“. Въпреки близостта си до традиционните наименования *влияние, подражание, приобщаване* то се отличава от тях, доколкото означава едностранно усвояване на модели и начини на живот от „центровете“ на създаването им към „изостаналите зони и периферии на света“. В този смисъл понятието не представя европеизирането като *интеграционен процес*, за което свидетелствува и следният факт: т. нар. европеизирани народи и култури нямат съзнанието, че новото в развитието им е резултат и синонимен знак на позападняването. Обратното — разрастването на взаимоотношенията укрепва съзнанието за вътрешното единство на отличаващите ги прогресивни явления и тенденции, а едновременно с това и за ролята им като фактор на обновяването, на модернизирането и цивилизацията в широкия смисъл на думата.

Спецификата на това съзнание за общност насочва вниманието към една твърде съществена особеност, характерна за обстановката в Русия през XVIII в. и онези държави в Югоизточна Европа, които в началото на XIX в. имаха относителна самостоятелност и свои държавни институции на културата. Имам предвид обстоятелството, че общуването им с други страни и специално със Западна Европа е част на водената от тях *държавна политика*. Огромното число преводи на разнородни произведения в Русия са поначало скрепени с правителствени или подобни на тях институционни разпореждания и решения. Така е в градоустройството и в много други области. Разбира се, преобладават преводите на творби от западноевропейските страни, обаче духовният напредък обхваща също творческо общуване с други народи, поради което относителният дял на това общуване не трябва да се изключва от широкия контекст на европеизирането. Показателни са периодичните издания, които поместват изключително преводи: „Ведомости“ от 1710 до 1720 г., „Исторический, политический и статистический журнал“ от края на XVIII — началото на XIX в., „Вестник Европы“, чийто първи брой излиза през 1802 г. Анализът им дава нужното предимство на следния факт: наименованията „европеизиране — позападняване“ или не се срещат в огромния поток от публикации, или пък не са типични за тях, поне за съществените от тях. В „Писмо към издателя“ (януарската книжка на „Вестник Европы“) непознат автор (вероятно самият редактор) казва: „Колко пъти, четейки любопитни европейски издания, в които излизат най-аванс, така да се каже, всички най-добри умове, аз съм желаел вътрешно, щото някой руски писател да избира най-хубавото от всички чуждестранни цветя и да го пресажда (к. м. — Ил. К.) на отечествена почва.“ В първата книжка на същия вестник от

1814 г. редакторът му пояснява в „Писмо към читателя“: „Заглавието на вестника показва, че неговата главна задача е да бъде известител на всички нови явления в областта на науката и политиката. Нашето задължение е да отразяваме навреме и верно картината на това *голямо разнообразие*“ (к. м. — Ил. К.)

Употребената тук дума *пресаждане* стои очевидно най-близко до понятието „усвояване“ като първооснова на повсеместно извършваното европеизиране — позападнвяване. Във всеки случай тя е една от опорните точки на самата концепция — така тя е осмислена от Г. Фохлер-Хауке и Й. Матъл, а у нас — от И. Шишманов, Б. Пенев, Г. Константинов и редица съвременни автори. И може би не без известно основание. Същата дума е обикната от преводачите и книжовниците на оная епоха не само в Русия — скоро тя става свойствена за българската, сръбската, хърватската и други литератури, чиито представители са обзети от стремежа да пресаждат цветя. Но самият механизъм на пресаждането е толкова сложен и така органично свързан с родните традиции, че неизбежно възниква въпросът дали той може да бъде оценяван еднозначно като продукт и фактор на европеизирането, като позападнвяване. И отговорът, разбира се, не е утвърдителен.

Вече бе споменато, че още с първите си крачки към новата епоха и по-определено в нея нашият народ проявява здрав усет за нуждата от широко интегриращи взаимоотношения с други народи и култури. Постепенно изработва свое разбиране за ролята и значението им, наблюдава върху необходимостта да се обхващат всички духовни линии на Изтока и Запада, славянските и неславянските източници на цивилизацията. На нито един етап през Възраждането не излиза каквато и да било статия, която да ограничава обхвата на общуването. Най-характерното при това е, че изгражданите тогава отношения се осъществяват извън (и често против) разпорежданията на политическите и духовните потисници, най-съзидателното и демократичното в тях е в известно несъгласие с интересите и целите на т. нар. велики сили и на самата Висока порта, те не са продукт на държавна политика и не са в каквато и да било степен институционализирани. Разбира се, с този отличителен белег са свързани и някои обстоятелства, които задържат интензивното им развитие в условията на националноосвободителните борби, налагат известна неравномерност в извята на различните клонове на единния процес. В обстановката на такова именно активно отношение към света *интеграционното общуване* се осъзнава като п ъ р в о у с л о в и е за извършвания напредък. Да мислим европейски, както предлага Й. Матъл в разгледаната статия, означава да видим в пълен обем посочената особеност: това общуване се изгражда и разраства извън държавно-политически институции, а най-често против разпореждания и машабни замисли на великите сили за културна инвазия в страните, чието освобождаване от Османската империя бе предстоящ факт. В книгата си „Франция в българското духовно възраждане“ Н. Генчев е доказал по безспорен начин слабото *официално* участие на Запада в „европеизирането“, т. е. в „позападнвяването“ на българската култура. Внимателният читател не само на този труд забелязва: натрупаната тогава огромна дипломатическа преписка по въпросите на образованието и културата в Османската империя и специално в българските земи третира обстойно едни или други пропагандни аспекти, без да набелязва нито една реална мярка за усвояването на големите умствени завоевания на Франция и други западни страни. Водещите имена в литературата, театъра и науката, въобще на западноевропейската обществена мисъл, почти не се споменават в многобройните доклади и проекти на дипломатите. До тези имена и постижения българското общество стига по свой път. Така и превъзможва стесненото разбиране на официалните и правителствени кръгове в съответните държави, ангажирани с мисълта да поддържат Османската империя, да изпращат религиозни съчинения и мисионери, да осигурят превеждането на Библията и подготовката на съответни специалисти, да провеждат мерки, отменящи или най-малкото ограничаващи руското духовно влияние сред българите и останалите балкански народи.

Обръщам внимание на тези обстоятелства по няколко съображения: 1. Те имат непосредствено отношение към несъмнения факт, че връзките със западноевропейските култури докъм средата на XIX в. са, общо взето, недостатъчно интензивни, поради което и не могат да бъдат определящ критерий за европеизирането на българската култура то надхвърля обема на „усвоеното“ от западните модели и начини на живот. 2. Връзките със Запада (у нас и навсякъде) не само се осъществяват успоредно с други клонове на широкото интеграционно общуване и не само не се отделят от тях, но и с нищо не им се противопоставят — не като политика на правителствени институции, а със съдържанието и предназначението си. Нещо повече: в едни случаи те се разширяват чрез тях, в други укрепват изаята на някои от тях, в трети пък се изменят съобразно с размаха и въздействието им, укрепвайки по такъв начин всеобщото интеграционно начало. 3. Вярно е, че връзките със Западна Европа получават на определени етапи (главно след Кримската война и особено след Освобождението) предимство в една или друга област, придобиват даже и доминираща роля в отделни области, но въпреки всичко нищо в тях не завършва просто с *позападняване*.

Оживление в културните взаимоотношения със Запада (и не само със Запада) настъпва тогава, когато българското общество се оказва способно да направлява и синхронизира в широк план разностранните взаимоотношения с традициите и насоките на своето развитие, превъзможвайки решително тенденциозното, консервативното дипломатическо схващане за предназначението им. Българско-западноевропейските общувания въобще носят в себе си момента на превъзможването на дипломатическите съображения и намерения през всички етапи на своята неравномерна еволюция през Възраждането. И колкото по-успешно е било това превъзможване, толкова по-резултатно при онези условия е протичало опознаването на онези късове от умствените завоевания на Запада, които сме откривали сами вследствие на присъщото ни интеграционно общуване, възприето като първоусловие за стабилността и пълнотата на националния развой. Така е отчасти при Паисий, който съзнателно изнася на предно място невярното представяне на българското минало и неговото премълчаване в писания на чуждестранни автори; така е още повече при Бозвели, който осмива измененото патриотично светоусещане на „просвещеният европеец“ независимо или въпреки обстоятелството, че сам е замесен в дипломатическите игри на политическия момент; същото се забелязва и през 60-те години, когато определени обществени кръгове „усвояват“ европеизма като мода и подражание, предизвиквайки идейно-естетическата съпротива на художествената литература (Д. Войников: „Криворазбраната цивилизация“); тази тенденция не се изменя и в края на епохата, когато въпреки настъпилата промяна в общата стратегия ръководни политически сили на Запад остават равнодушни към злочинствата на поробителя (Ив. Вазов: „Векът“) и борбите за националното единство на българите, внасяйки с това силен смут в представите им за моралната и хуманистична същност на понятието „велики сили“. Намирайки се под въздействието на такива прояви, Ив. Вазов споделя по-късно: „Ние се възпитавахме на френската литература наравно с руската. Уви! Завоеванията на френския гений, извършени в нашите души, ги заличих френската дипломация.“³⁷

От такова естество са и някои свидетелствувания на Иван Богоров: „По времето на последний бой (Кримската война — б. м., Ил. К.) — пише той — един испратен големец американец, когото придружавахме, като отиваше от Шумен до Рухюк и гледаше ония хубави гори и поляни, често викаше: Ето а м е р и к а н с к а Е в р о п а.“³⁸ Все тук Богоров говори срещу възможната икономическа зависимост и експлоатация на българите от западните страни. Десетилетие по-рано Ив. Се-

³⁷ Българската литературна критика. Под редакцията на Георги Димов и Симеон Султанов. Т. I. С., 1967, с. 228.

³⁸ Ив. Богоров. И се започна с „Български орел“. Подбор от Петко Тотев. С., 1983, с. 199.

лимински представя единните политически интереси на Запада спрямо поробените балкански народи като причина и основание за предпазливото им отношение спрямо тях: „Всички западни държави без изключение злорадстваха при всекидневните нещастия на православните в Турция... Английският представител в Атина на име Масон в присъствието и на други ми каза (1843 г.), че докато България се смята за славянска, едностранна и еднородна с Русия, няма да се избави от турско иго!“³⁹ Със сходни примери този наш просвещенец определя отношението на Франция и Германия, като същевременно им противопоставя обективни данни за симпатите на Русия към освободителните интереси на християнските народи на Балканите⁴⁰.

Изразявани спрямо Югоизточна Европа, а по-специално спрямо България, политическите платформи на великите сили са задържали развитието на културните взаимоотношения тук на едно равнище, което не е съответствувало на сравнително по-големите възможности на формиращите се национални култури. С колко много съмнения и открито споделени подозрения са свързани например българският превод на Библията и други подобни придобивки, главно поради обстоятелството, че са осъществени с намесата на други или други институции!

Подценяването на тази отличителна черта води към изравнено представяне на позападнияването като национален, регионален и световен процес с единни в основата си градивни тенденции, т. е. като освободено от възможните идеологически и политически усложнения разпространение на постижения в различни области.

Изнесените съображения дават основание да се подчертае, че взаимоотношенията на българската култура от епохата на Възраждането могат да бъдат периодизирани и така: 1. Книжовниците католици и най-близките предходници на Паисий поддържат еднолични връзки с правителствени и културни институции в европейски (Италия, Франция, Германия, Русия) и съседни (Сърбия, Румъния, Гърция, Хърватско) страни. Тези връзки са еднолични — осъществяват се и в посока на дипломатическите начинания на западните държави, но не довеждат до оформянето на водещо разбиране за ролята на културните взаимоотношения в националния развой. Остават, така да се каже, затворени в личната активност на съответните дейци, не дават силен отпечатък и в книжовното им творчество; 2. Усилията на Паисий да свърже българската историопис с европейската историческа наука и специално с българистичното направление в нея, неговата ясно изразена необвързаност с правителствени и други официални институции подготвят изработването на национална позиция относно необходимостта от активни *интеграционни* общувания — обикната негова идея е равноправие на езиците и народите. Изключителната популярност на „История славянобългарска“ разкъсва затвореността на предимно личните контакти на неговите предходници и с това създава предпоставки не само за тяхното разширяване предимно в европейския контекст на общуването, но и за изработването на отношение към политическите аспекти на влиянията и взаимоотношенията, което е много важно. Сам Паисий обаче не набелязва формите и средствата на това разширяване, изтъква първоусловието за това — свободата; 3. Софроний Врачански не изразява и не налага предпочитание към западноевропейските култури — първо, защото не ги е познавал отблизо, второ, защото над всичко поставя общуването именно с „просветените и свободните народи“, трето, защото е имал някакво вътрешно предпочитание към мъдрости на литературата и философията на източния свят; 4. Книжовниците просветители и българските писатели докъм средата на миналия век отстояват възгледа за тесни връзки с „просветените и свободните народи“. Но вместо патриотичния съвет „Я вижте другите“ формират национално обособена представа за тези страни и народи, за някои от които имат и непосредствени впечатления. В съчиненията им и най-вече в периодичния печат се появяват предметни информации общо за Русия, славянството и западноевропейските страни, впечатляват сведенията за културните интереси и духовните постижения в тях. Появата на първите

³⁹ Д-р Ив. Селимински. Цит. изд., с. 205.

⁴⁰ Пак там, с. 207, 211, 215, 226.

дейци с професионално образование, напредъкът на педагогическата мисъл и училищното образование, активизираната дипломатическа мисия на великите сили и развиваното помежду им съперничество на Балканите дават тласък на културните отношения, налагайки в тях и съответни нюанси — посочват се страни и народи, с които трябва да се поддържа интензивни връзки, набелязват се писатели и направления. Изказаните мнения обхващат най-вече европейските, но не само западно-европейските страни. Единната дотогава представа за Европа се разпада, подчертано предимство получават взаимоотношенията с руската култура, чийто относителен дял нараства бързо и целенасочено. Напредък отбелязват и частично установените преди връзки с неевропейски народи и култури, актуалност придобива стремежът за превъзможването на дипломатическо-правителствените аспекти на културните връзки и взаимоотношения. В такава атмосфера заживява понятието *пресажда* не, което характеризира обикната от книжовниците практика, а също и схващането им за средствата на духовния напредък. Въпреки че многовариантната употреба на името „Европа“ (европейски народи, европейски култури, европейски правителства и парламенти, европеизъм и пр.) е широко разпространена езикова практика, голям факт в образованието на българите и в представите им за света, понятието „позападняване“ отсъства. Появяват се нови форми на европейско съзнание и това е съществен белег на означения период. 5. Книжовниците от третата четвърт на XIX в. тласкат още по-напред профилираното общуване с културите на света, наблягайки все повече на върховете им постижения. Нараства вниманието и към някои неевропейски народи и култури, а отграничаването от правителствено-дипломатическите аспекти на културната политика става предмет на оживени разисквания и се превръща в принцип на изгражданата теоретична основа на Българското възрождение. За разлика от предходните десетилетия, оформят се възгледи за същността и предназначението на интеграционните взаимоотношения между народите, понятието и практиката на „пресаждането“ запазват актуалност, но не като средство за позападняване, а като исторически необходим способ за духовното развитие и общуването с културите на света. Ново е още, че идейна основа на разширяващите се взаимоотношения става Ботевият възглед за „разумний и братски съюз между народите“ — един възглед, чиято идейно осмислена универсалност поставя определени акценти във всички клонове на единната система от взаимоотношения и взаимодействия, характеризираща развитието на българската национална култура и на българската обществена мисъл тогава.

Значи: когато и да се говори за общуване с външния свят, и който от книжовниците на Възраждането да изтъква по свой начин тази дълбоко осъзната през Просвещението алтернатива на всички епохи, най-съдържателните смислови оттенъци се поставят в приблизително следния ред: първоначално върху индивидуалните контакти и предприеманите дипломатически ходове, после върху „просветените и свободните народи“, а през следващите етапи — върху европейските страни и култури, но взети като три взаимно свързани и допълващи се кръга от една цялост: руската и славянските въобще, западноевропейските, съседните. Развива се интерес към неевропейски народи и култури, който, общо взето, е слаб, но също диференцирано интензивен и целенасочен. Всъщност не просто разпространение на форми и начини на живот от „центровете към изостаналите зони и периферии на света“, а постоянно по време, устремено и целенасочено в основни периоди движение на народите от тези зони към центровете на високата култура и укрепващата помежду им диалектическа зависимост — ето какво отличава развитието на новата българска култура, ето какво определя нейното модернизиране. Европеизирането губи всякакъв исторически, художествен, идейно-естетически, психологически и научен смисъл, ако въобще и специално с оглед на българската култура бъде извеждано единствено от влиянието на западноевропейските култури и в този смисъл утвърждавано като мярка за постигнатите нови духовни равнища. Така разбирано и прилагано в десетки проучвания, то разделя произволно единната система от взаимоотношения на т. нар.

европеизирани култури на две: общувания, които не довеждат до европеизиране, и общувания, които завършват с позападняване, т. е. с истинско европеизиране⁴¹.

Независимо от своето специфично, исторически обусловено развитие, националните култури не познават подобно деление и самообособяване на връзките със западно-европейските народи и култури въпреки голямото им значение. Пример в това отношение е също и българската литература, поради което ще обърна внимание върху още няколко доказателства. Христо Ботев изтъква необходимостта от делови творчески общувания с другите литератури и специално с високо развитите европейски литератури, насочва българската литература към върхови постижения на човешкия ум, осмива подражателството и липсата на здрав усет за художествени стойности, оформя критерий за възприемането им. Употребяваните в неговия речник понятия *Европа*, *европейски*, *европейци* и пр. символизируют отстоявани идейно-политически схващания. И въпреки това избягва определението „европеизиране“ — избягва го като поет, революционер и мислител. Той е срещу османизма като държавно устройство, морал и религия, не вярва, че „европейският Китай ще бъде в състояние да влезе в пътя на прогреса“⁴², но сам превежда творби на демократичната турска литература, и то с увереността, че това „азиатско присъствие“ подпомага духовното възможване на българите и тяхното общуване с европейските култури. Взет във всичките му основни измерения, европеизмът на Ботев е неотменен вътрешен белег на неговото активно отношение към света и се оформя единствено в широката контекст на интеграционните взаимоотношения между културите на света.

Сходните примери из творчеството на Л. Каравелов не са по-малко познати, поради което и може да бъдат отминати в случая. Твърде съществено от тази гледна точка обаче е схващането на Н. Бончев — критик усет и богата литературна култура, потвърдил неведнъж необходимостта от „вглеждане“ в пътя на другите. В отличие от свои съвременници, естествено и от Софроний Врачански, той набелязва главните артерии на духовния прогрес и това в случая представлява специален интерес: „И така, нужда имаме да изгледаме внимателно всички оня път на духовния живот, който е изминат от другите народи.

Питането е: отде да захванем нашето изучаване на иностранната литература... Елада и Рим в древната история и литература, Италия в средните векове, Англия, Франция и Германия в новата — това са шест огнища, в които зарите на Просвещението са събрани на куп, та греят най-силно.“ И след като напомня за особената културно-историческа съдба на славянството, подчертава: „Тия фактове ни показват, че при изучаването на иностранните литератури лично място ще захване и руската. Чрез нея ние по-лесно ще станем причастни на европейското Просвещение. *Такъв е законът на природата*.“⁴³ (к. м. — Ил. К.).

„Ще станем, вече ставахме или бяхме станали?“ Въпреки че и Н. Бончев допуска свойственото за цялата революционна литературна критика на Възраждането подценяване на вече постигнатото, неговите съображения дават убедителен отговор на въпроса защо думата „европеизиране“ в смисъла на „позападняване“ липсва в художествената литература, в мисловността на книжовниците от Възраждането и техните обобщения за българската култура, в ярките публицистични и литературно-критически статии. Защото в светлината и на приведените примери тя е била чужда на „законът на природата“, на художествения опит на българската литература и следваните от нея закономерности, на огнищата на духовния прогрес. Познатата статия на Н. Бончев в „Периодическо списание“ призовава не към позападняване, а

⁴¹ В статията си „Европа като понятие в румънското културно развитие“ Джордже Чаушеску се обявява срещу това разкъсване. Съвременното обаче и го поддържа: едно поради факта, че не оспорва характерното за някои румънски автори отпреди Втората световна война уеднаквяване на европейските култури със западноевропейските, и друго, защото сам допуска на места подобно уеднаквяване. (G. H. Ceausescu, Der Europabegriff in der rumänischen Kulturentwicklung im 19/20 Jahrhundert. — In: Südosteuropa-Mitteilungen. 24 Jahrgang, Heft 1/2, 1984, S. 55).

⁴² Българската литературна критика. Цит. изд., т. I, С., 1967, с. 155.

⁴³ Пак там, 104—105.

към действено опознаване на тези огнища и взаимодействие с тях, което определя нейното неопходно значение и от тази гледна точка.

* * *

Както бе отбелязано, М. Браун и особено Й. Матъл виждат положителните последици от европеизирането още в постигнатото под негово влияние „девиантизиране“ и „дебалканизиране“ на култури и народи в европейския Югоизток. Такъв процес наистина съществува, той е дори едно от основните измерения на епохата, и това не предизвиква спор. С многовековното си господство Османската империя не допуска интензивно общуване на поробените народи с европейския културен свят. В замяна ги подчинява на своето административно устройство, налага в отделни райони и за определени периоди форми на условно, крайно ограничено на места, съжителстване с характерни за нея норми на духовен живот. Влиянието на Византия е историческа реалност, то има съвършено различна характеристика и е предмет на многобройни проучвания.

Но и този въпрос, взет в трите му съставни измерения, е далеч по-сложен, отколкото изглежда на пръв поглед. Деазиатизиране или дебалканизиране въобще няма, както не е имало безусловно азиатизиране, византизизиране и пр. Съвременното разглеждане на въпроса трябва да има за своя предпоставка ясен отговор на следните подвъпроси: в каква степен и в какъв именно смисъл се стига до азиатизиране, византизизиране и балканизиране на една или повече култури в този район на Европа, в каква степен и в какъв именно смисъл, кои са неотменните белези на тези процеси и в кои точно области на културата те се изразяват най-пълно — в езика и художествената литература, в религиозните убеждения и мисловността на отделния човек, в християнското му съзнание и неговите начини на живот, в облеклото и поведението му? Заключение на М. Браун за целия регион е: „Поробените области изгубиха в продължение на четири века всяка истинска връзка (к. м. — Ил. К.) с Европа и нейното бързо културно развитие.“ Н. Генчев: „Пред старта на своето възраждане България е изведена *извън* (к. м. — Ил. К.) орбитата на европейския културен свят.“⁴⁴ Цитираните тук Юлиана и Клаус Рот предпочитат изреча „продължителна изолация от общоевропейското развитие от XV до XIX в.“ Много по-рано Ив. Шишманов и негови съвременници в различни страни са застъпвали становища, с които приведените мнения са сходни по своята същност въпреки внесените нюанси. И това е твърде важно, тъй като тезата за пълната или продължителна изолация е един от източниците на теорията за европеизирането, негова, така да се каже, изходна позиция.

Напълно ясно е, че трябва отново и с по-голяма системност да ни занимава изказаната преди мисъл за националната диференцираност на означените с горните наименования (азиатизация, византизация, балканизация) процеси, различни по обхват, съдържание и степен на изява в Босна и Херцеговина, в България или в Сърбия и Черна гора. Така ще уточним наред с всичко останало, че оформянето на определени черти в менталитета на отделни съсловия, придали обобщаващи нюанси на наименованията „балканизъм“, „балканщина“, „азиатизъм“ и пр., не означава балканизиране, съответно азиатизиране на културата и на менталитетите в Югоизточна Европа и специално в България. В такава връзка се откроява и въпросът за историческите времена, в които се извършват азиатизирането, съответно деазиатизирането. Изложената тук концепция ни внушава общо, че европеизирането продължава и в първите десетилетия на XX в., щом то се илюстрира чрез творби на Ал. Константинов, П. П. Славейков и Г. Милев. Протича ли деазиатизирането успоредно с европеизирането до началото на XX в. и дали то се извършва единствено под благотворното въздействие на позападняването?

⁴⁴ Н. Генчев. Цит. труд, с. 4.

Далеч по-обхватна, методологически убедителна и приемлива постановка на този род въпроси дава Н. И. Конрад. Тяхното решение той вижда в сложните взаимоотношения между Изтока и Запада, които имат своите аналогии в Югоизточна Европа и които никак не могат да бъдат изведени просто от обновителната мисия на западняването. Определящи според Н. И. Конрад са общите закономерности в развитието на Изтока и Запада през епохата на Просвещението⁴⁵. С едни свои особености европеизирането в неговия градивен смисъл е било възможно като съпроцес на общуванията с Изтока, с други пък — като обединяващо направление, а в трети то има самостоятелно значение и като такова е опозиция на отделни насоки в живота и културната политика на Изтока, на Османската империя специално.

Състоянието на нещата у нас през Възраждането потвърждава това. Далече преди Ботев да придаде на тези две всеизвестни начала водещо значение, българската обществена мисъл се е обърнала към някои източни народи и култури по силата на общите закономерности, установявайки с тях повече или по-малко интензивни връзки. Наред с познанията за Европа, чиито литератури и култури се възприемат последователно от средата на XVIII в., нараства отношението към Индия, Китай, Япония и други източни страни.

Вярно е, че в много случаи познанията от такова естество имат, така да се каже, европейски произход, идват от Русия, Франция или Италия. Но това не променя постановката на въпроса, щом става дума за модернизирането на дадена култура като *вътрешен процес* и за отношението ѝ към света като основен по значение белег на нейното извисяване в посока на общата цивилизация. Всички периодични издания и немалко тематично обособени публикации от периода на интензивното училищно образование през Възраждането са фактори на едно целенасочено въвеждане на познания за света в духовните интереси на българите от онова време. Впечатляват по обема и съдържанието си дори само информацията в сп. „Любословие“ или четивата в някои от томовете на „Славяноболгарское детоводство“. Всички те поясняват една от големите истини за епохата: азиатизирането не се утвърди в духовното развитие на българите през XV—XVIII в., общуването им с прогресивните тенденции в развитието на Изтока се преплита с принципните начала на европейското и не е негово отрицание. Такова значение има например опознаването на Индия, характерни насочвания към която правят К. Фотинов, Е. Васкидович, Н. Бозвели, Г. Раковски и др. Етническият състав на Индия, особености на културата и материалните условия на страната, белези на езика, религиозните течения и фанатизмът на индийските мюсюлмани, образци на индийската култура и философски мъдрости, социалните противоречия в индийското общество, дори първопредстави за известни връзки и сходства в културно-историческия развой на двата народа — всичко това очертава началото на онази „индийска нишка“ в познанията на българина за света, които характеризират европейския фундамент на културата му, запазват го от азиатизирането и обогатяват европеизирането като компонент на развитието му.

Наред със сложната историческа плетеница от условия, влияния, зависимости, или въпреки нея, важно място във взаимоотношенията между Изтока и Запада като фактор на деазиатизирането заема и самата Османска империя през последните етапи от своята история. Реформите на Високата порта, специфичното положение на Цариград като разностраннонационално средище в този кръстопът, настъпилите промени в живота и духовните интереси на новите поколения, диференцираната намеса на европейските държави в тези преобразования и влиянието на развивани в тях хуманитарни идеи спомагат на българското общество да приспособи извършваните в империята промени към своите национални и духовни стремежи, без да приема дуализма като идейно-политическо течение. Немалко факти показват убедително, че след 20-те

⁴⁵ Срв. Н. И. Конрад. Запад и Восток. М., 1972. Вж. също българското издание на труда: Н. И. Конрад. Запад и Изток. С., 1979.

години на XIX в. у нас протичат успоредно два процеса с единна в основата си насоченост: нарастващата открита съпротива срещу националното и духовното потисничество, съзнателното използване на въвежданите в империята нови по дух промени, чиято реалност съвпада с познатите реформи, но има кълнове и предпоставки не единствено в тях. Втората линия е изключително интересна и все още недостатъчно изследвана; същността ѝ най-често е изчерпвана с правилни обобщения относно реформизма като привиден фактор на духовния прогрес. Трябва с по-голяма обстоятелственост да очертаем предимствата на извявяването при онези условия умение на дейците да долавят сходните тенденции като историческа даденост и да постигат влиятелно им в националния развой, а в случая и като фактор срещу т. нар. азиатизиране. Колко много са изказванията на дейците от Константин Фотинов до Христо Ботев, които съобразно с особеностите на отделните етапи поставят ударението на тази именно втора линия, чието осъществяване е органично свързано с цялостната характеристика на взаимоотношенията Запад—Изток—Запад. Сложната контрастна зависимост на взаимоотношенията Запад—Изток, Изток—Запад представя деазиатизирането или дебалканизирането на поробените в Османската империя народи, и специално на българския, не единствено като продукт на позападняването, а предимно като вътрешен процес на тези народи и култури — един процес, който включва европейските въздействия, без които той би имал друга историческа характеристика. В тази именно връзка следва да се разгледа и въпросът за посредническата роля, която поробените християнски народи и култури изпълняват в европеизирането на турската култура през XIX в.

* * *

Прилагана най-напред в областта на литературата и в отделни страни, а впоследствие — в различни сфери на културата и в определени райони, концепцията за европеизирането като *позападняване* е обърната днес към влиянията на Запада в целия свят. Същевременно обхванатите от нея изменения в духовния и материалния живот на народите не са вече задача само на литературните, лингвистичните или фолклорните проучвания. Изказват се мнения за утвърждаването на този род проучвания като тематично обособена изследователска линия с широк обхват, т. е. като проблем на сравнителното обществознание. Според Дитрих Герхард, обстойното изследване на тези влияния и отношения означава „най-неотложна задача на историческата наука“⁴⁶. Колкото и съдържателни да са обаче „западните наследства“ (Überlieferungen), а те са били и остават такива, колкото и силно да е в отделни периоди „доминирането на Запада“ (Western Dominance⁴⁷) по думите на индийския историк К. М. Паникар, остава несъмнено: истината за взаимоотношенията Изток—Запад, Запад—Изток, а също и за европеизирането като световен процес не произтича единствено от проучването на „западните наследства“, от „усвояването на модели и начини на живот“, характерни за западноевропейските страни. Нещо повече: пълното им опознаване като един от факторите на социалния прогрес и цивилизацията става възможно в контекста на широките интеграционни взаимоотношения между народите и културите на света. А както вече бе изтъкнато, представената тук концепция за европеизирането разрушава тъкмо тази интеграционна всеобщност на взаимоотношенията, вследствие на което продължителното ѝ прилагане не е довело до съществени резултати в изясняването на общите културно-исторически процеси, а още по-малко в сравнителното изучаване на културите. И затова мисля, че „най-неотложна задача на историческата наука“ и неотменимо задължение на сравнителното обществознание е да изследва с по-голяма интензивност всеобщите взаимоотношения и взаимодействия между народите и културите — един процес с наистина световни, регионални и специфични национални измерения.

⁴⁶ Europäisierung der Erde? Цит. съж., S. 14.

⁴⁷ Пак там, с. 14.